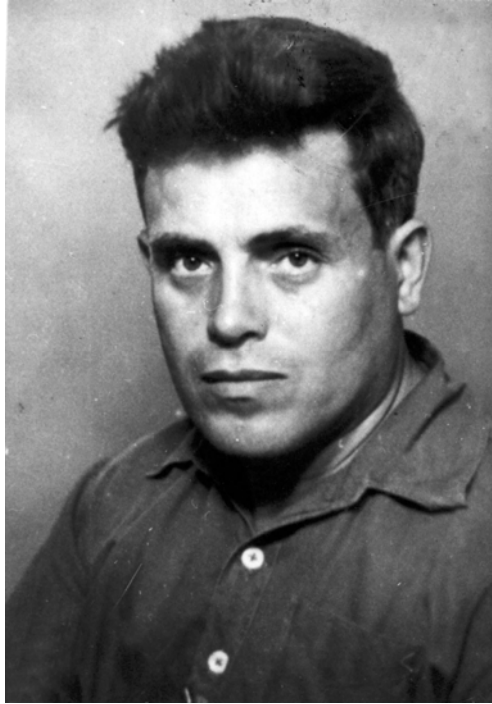

יעקב חזן: נפתולי הדרך של ההנהגה ההיסטורית

זאב צחור

בשנות השמונים לחייו החליט יעקב חזן, לאחר היסוסים רבים, לפנות לכתיבה. היסוסיו נבעו ככל הנראה ממודעות ליתרונותיו וגם לחסרונותיו. הוא היה בראש ובראשונה איש דברים. שעות רבות יכול היה לשוחח: חבריו, חניכיו ויריביו ציינו שהיה איש רב קסם והשיחה עמו הייתה סוחפת. נאומיו היו מזהירים. גם בימים שבהם כיהנו בכנסת אוראטורים נודעים לתהילה כמו משה סנה, מנחם בגין, פנחס לבון, נחשבו נאומיו של חזן ליצירה אומנותית. לעומת זאת בבואו לנסח את רעיונותיו בכתב, יצאו תחת ידיו מאמרים צפויים עד כדי בנליות. הוא ביקש לשכוח ולהשכיח את הספר היחיד שפרסם בימי מלחמת העולם השנייה.

לאחר שהתגבר על היסוסיו נפנה, כדרכו, לבצע את החלטתו במרץ ובנחישות וחיבר שני כתבי יד: אוטוביוגרפיה המתמקדת בנעוריו ומעין תכנית חברתית-מדינית לעתידה של מדינת ישראל, שעמדה אז בפתח העשור החמישי להקמתה. את כתב היד הראשון, המספר על עצמו, החליט לגנוז ואת השני פרסם תחת השם ראשית חדשה. למקורביו אמר חזן שמלכתחילה לא התכוון לפרסם אוטוביוגרפיה. כתב היד, כך אמר, מיועד לבני המשפחה בלבד. טענה זו אינה מתיישבת עם אופייה: הייתה זו אוטוביוגרפיה הרואית, מהסוג שכותבים לציבור. זיכרונותיו של חזן, מבחינת הסיפור והמבנה, דומים להפתיע לזיכרונותיהם של בני דורו וחבריו להנהגת היישוב והמדינה. בדומה לזיכרונות שותפו ל'הנהגה ההיסטורית', מאיר יערי, ובדומה לזיכרונות דוד בן-גוריון, יריבו הפוליטי, הוא שידרג את מעמד משפחתו. את אביו, שנפטר בהיותו בן שלושים ושתיים, כאשר יעקב היה בן שש, הכתיר כרב ומשפחתו הייתה נצר לשושלת של גדולים בתורה. בדומה לביוגרפיות של חבריו, הוא הדגיש רגעי התגלות דרמטיים: הרגע בו הסתבר לו שאלוהים לא קיים, גילוי הציונות, גילוי הסוציאליזם. גם נסיבות ההתגלויות והחלטות שקיבל בעקבותיהן ומשמעותן בהמשך דרכו דומות. בסיפור חיי האבות המייסדים יש

יעקב חזן
[באריכות ארכיון העבודה, מכון לבון]

סכימה קבועה המזכירה את הז'אנר היהודי העתיק של 'שבחי צדיקים', ביוגרפיה קולקטיבית שבה האירועים האינטימיים הופכים לציבוריים והאדם הפרטי הופך לאנדרטה לאומית. האם התחוור לו שהיצירות הגדולות בהן נטל חלק מרכזי אינן רלוונטיות? האם חש כי בעצם הימים בהם סולקו האנדרטאות הגדולות שפיארו את כיכרות 'עולם המחר', אין מקום לאוטוביוגרפיה הרואית? ספק אם נדע. מכל מקום כאשר סיים את הכתיבה הוא החליט לא לפרסם את כתב היד והסתפק בהנחלתו למשפחה.

גם הבחירה בשם ראשית חרשה לכתב היד השני רומזת על ההחלטה לגנוז את הראשון. המנהיג שנולד בראשית המאה העשרים, המציע לקראת סופה להתחיל מבראשית, כמו מכריז על כישלון. הוא מוותר על העבר, בעצם מוחק אותו ועמו את מעשה ידיו ומציע כיוון שונה. גם ספר זה בנוי במתכונת מוכרת: המנהיגים האידאולוגיים מבני דורו שאבו מקודמיהם, בני המאה התשע-עשרה, את מתכונת ה'תזיסים'. על-פי המסורת שרווחה אז כותב התזיסים הוא המנהיג הרעיוני של התנועה.

התזיסים נשענים על תיאור המציאות הקיימת, השלילית, כמובן, ניתוח התהליכים המקומיים והבינלאומיים הפועלים עליה, החלתם על התיאוריה והסקת המסקנות. המסקנות הן הבסיס להתוויית דרכה של התנועה בעתיד.

שבע ימים ואכזבות חוזר חזון אל שיטת התזיסים משכבר, אבל הפעם היו מסקנותיו מנותקות לחלוטין מהתאוריה המרכסיסטית, מהמטריאליזם ההיסטורי ומהדטרמיניזם. המושג הטרימינולוגי היחיד שניתן היה להחילו על הכתוב היה 'רוויזיוניזם'. המושג שפעם שימש בתזיסים לגינוי חריף של היריב הפוליטי היה עתה לנקודת מוצא לצורך גיבוש הצעות חדשות בתחומי חברה, כלכלה ומדינה. לא במקרה בשלה ההחלטה לכתוב במתכונת התזיסים סמוך למותו של מאיר יערי, שהיה לאורך שישים וחמש שנים שותפו ל'הנהגה ההיסטורית'. כל אותן שנים כותב התזיסים היה יערי ואילו חזון היה האיש שקיבל על עצמו להנחילם בין החברים ולממשם בתנועה.

'התנועה' כללה שלוש תנועות המשולבות זו בזו: התנועה האם הייתה 'השומר הצעיר' – תנועת הנוער ובית היוצר של שתי התנועות האחרות. בעיקר במזרח אירופה, הייתה תנועה זו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, למאגר חשוב ביותר של מה שנקרא אז 'אקטיבה' ציונית-חלוצית. התנועה ההמונית, שכללה עשרות אלפי חניכים, הייתה בעלת פוטנציאל גיוס משימתי גדול יותר מכל התנועות הציוניות האחרות. התנועה השנייה הייתה 'הקיבוץ הארצי', מסגרת רבת עוצמה שריכזה את כלל הקיבוצים שהקימה תנועת הנוער. התנועה השלישית הייתה מפ"ם – מפלגת הפועלים המאוחדת – שהייתה הזרוע הפוליטית של השומר הצעיר והקיבוץ הארצי.

למרות אתוס השוויון שרווח בשלוש התנועות, המבנה הארגוני שלהן היה הירארכי ומומשמע. מנהיגותם של יערי וחזון הייתה רבת עוצמה והתקבלה לאורך עשרות שנים כמעט ללא ערעור. גם המעטים שידעו שהשניים לא נמנו על מייסדי התנועה, התייחסו אליהם כאל אבות מייסדים. מיקומם המיוחד בתנועה ובנרטיב של תולדותיה נקבע עשר שנים ויותר לאחר שנוסדה, כאשר השניים החליטו, באמצע שנות העשרים, לכונן ביניהם ברית אישית ופוליטית מיוחדת במינה. שישים וחמש שנה אחר-כך, גם לאחר שנותר יחידי, עדיין היה חזון הקובע את 'דין התנועה'. אולם, בשלהי שנות השמונים ידעו הכל שימיה הטובים של התנועה ושל מנהיגה חלפו מזמן. תנועת הנוער, שפעם ביקשה לעצב 'אדם חדש' דעכה במהירות. הקיבוץ הארצי, שפעם התיימר להיות אוונגרד חלוצי של החברה הישראלית, נלחם על עצם הישרדותו. מפ"ם, שפעם חתרה להיות אלטרנטיבה לשלטון, הפכה לרסיס פוליטי העומד לאבד את עצמאותו. בשארית כוחו ניסה חזון הישיש לעורר את שלושת התנועות לחיים, אולם, הראשית החדשה לא הייתה אלא תזיסים לאחרית דבר.

בתחילת המאה העשרים לא הייתה היתמות תופעה יוצאת דופן, אולם, דומה שהיא בולטת במיוחד בביוגרפיה של העתידים להיות מנהיגי תנועת העבודה הישראלית:

בן-גוריון, יצחק טבנקין ורבים אחרים. במקרה של יעקב בן השש היא בולטת במיוחד. הוא היה בן יחיד להוריו, שהיגרו לוורשה זמן קצר לפני התייתמותו. כך גדל הילד ללא המעטפת המסורתית של משפחה מורחבת, קהילה תומכת או אפילו שכנים מודעים. יתר על כן, אמו, שהייתה מיילדת, נאלצה לעתים, עקב עבודתה לשהות שבועות רצופים בבית היולדת. יעקב, שנותר לבדו, מצא בית חלופי בקן השומר הצעיר בוורשה. כילד וכנער הוא דבק בקן והתמזג אתו. כל ימיו יבקש להפוך את תנועת הנוער, את הקיבוץ ואפילו את המפלגה לגורם אורגני ואינטימי, בדומה למשפחה, כאשר המדריך בתנועה הוא אח בוגר ולפעמים אב.

כמה פעמים ניסה להינתק מדבקותו בקן: בהיותו בן שמונה-עשרה החליט ללמוד הנדסה ונרשם כסטודנט בפוליטכניקום של ורשה. בהיותו סטודנט התגייס לצבא הפולני והנה, בניגוד לחבריו שהחלטות דומות ניתקו אותם מהתנועה, חזן, במדי סטודנט ואחר-כך במדי חייל, התמיד לבקר בקן ובסיימו את השרות הצבאי חזר ונצמד אליו. כל חייו היה חזן נאמן לתנועת נעוריו. לאורך כל שנותיו כמנהיג, ניתן לאתר את טביעות האצבעות שהיא חרתה בו: הוא ביקש להעתיק למפלגה פוליטית את אופי ההידברות האינטימי של התנועה, את השיתוף באחריות, את החתירה לקונצנזוס, שלאחר תהליך קבלתו הדמוקרטי – הכל מחויבים לו במסגרת של 'קולקטיביות רעיונית'. עד ערוב ימיו הגדיר את עצמו כמדריך והתנהג כאב.

בקן התנועה בוורשה פגש את שולמית בת-דורי ובאמצעותה גילה עולם אחר. הצעיר העצור, שהתגורר עם אמו בדירה זעירה בשכונת היהודים, חבר לצעירה אקסצנטרית, בת למשפחה מיוחסת שהגיעה לקן מפרבר אמיד. היא חשפה בפניו עולם לא מוכר, היונק את מקורותיו מן הרעיונות המהפכניים שרווחו בקרב האינטלקטואלים באירופה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. שולמית התעניינה פחות בניצחון הבולשביקים ברוסיה ובמתרחש בפולין שזה עתה הוקמה מחדש בעקבות הסכם ורסאי 1919. היא לא הסתפקה בשאיפות המדוברות לצדק חברתי, זכות ההגדרה העצמית וריבונות לאומית. אפילו התביעה לשוויון וביטול הבעלות על הרכוש נראתה לה מצומצמת. היא חלמה על חברה אחרת, שבה היחסים הפנימיים בין בני האדם יהיו אחרים. היא בזה לאורה חיים זעיר-בורגני על כל משמעויותיו, כולל הזוגיות האקסקלוסיבית בין שני אוהבים. התביעה לנאמנות בין בני זוג נתפסה כסוג של רכושנות והגדרת חזקה ובעלות. כחניכה צעירה היא נאבקה בסממני הזעיר בורגנות המחלחלת גם לקן התנועה, גם לזוגות הנאהבים שבתוכה.

חזן הוקסם משולמית בת-דורי, מרוחה המהפכנית והסוחפת. האם לא חלם על שינוי סדרי החברה המעוותת הזו? האם בעצם הצטרפותו לשומר הצעיר לא קיבל על עצמו לחבור למתקני עולם? אלא שבנקודה אחת, מברעת, הם היו שונים. שולמית הייתה אנרכיסטית, שוברת מוסכמות במודע, לא רק בצפיותיה מן העולם החיצוני, גם בחייה

האינטימיים. ואילו חזן התמקד בשאיפה לתיקון הסדרים הארגוניים והכלכליים. בחייו שלו הוא ביקש אהבה. הייתה בו כמיהה עזה לזוגיות פשוטה הנשענת על אהבת שניים, הוא ושולמית, הם לבדם. הקשר ביניהם עתיד להוליד יחסים מיוחדים, מיוסרים, שנמשכו עשר שנים בהן ביקשה שולמית להפוך את זוגיותם למעבדה חיה שבה יתקם דגם חדש של חיי אהבה ואילו חזן ביקש לרפד לשניהם בית חם שכל כך חסר לו.

ב-1923 הגיע חזן לארץ-ישראל. לאחר שורה של התנסויות הצטרף עם שולמית, לקיבוץ ב' של השומר הצעיר – משמר העמק. עד מהרה גילה חזן את מה שעתידיים לגלות דורות של בוגרי תנועות הנוער החלוציות: החיים בקיבוץ יוצרים דינמיקה משלהם, הם שואבים את החבר לסדר יום שונה לחלוטין מזה שעליו חלמו בקן. בתוך זמן קצר ניתק הקיבוץ מן התנועה. בקיבוץ לא הצטערו על כך במיוחד: כמה ממייסדיו ובהם ברוך לין, לימים מראשי ההסתדרות ומרדכי בנטוב, אחיה של שולמית בת-דורי, העתיד להיות שר בממשלת ישראל הראשונה (הממשלה הזמנית), התרכזו בבניית קיבוץ. תנועת הנוער נותרה זיכרון מתרחק.

במחצית הראשונה של שנות העשרים השומר הצעיר טרם גיבש כיוון. ישכר רייס, מן הבולטים במנהיגים, התמקד בפיתוח תחומי החינוך היהודיים בפולין, מנהיג בולט אחר, חיים קורנגולד, עלה לארץ והיה לעורך דין בירושלים. ההתנסות הקיבוצית בביתניה עילית נכשלה. שתי קבוצות אחרות, בית אלפא וזו שעתידה להיות משמר העמק, עדיין היו מגששות דרך, ומכל מקום, הקשר שלהן עם התנועה היה רופף. התנועה, שאחד מחניכיה בפולין היה מנחם בגין, לא הציעה כיוון ברור. הרעיונות המעורפלים כללו הקמת 'מושבות שומריות' (דובר על מושבות חד-מיניות), קומונות פועלים, חוות חינוכיות וכיוצא באלו הצעות אוטוריות. בארצות שונות התפתחו תאים שונים אלו מאלו. ברית המועצות התפתח 'השומר הצעיר מס.ס.ס.ר.' שסימן דרך משלו, באופן אחר התפתחה התנועה ברומניה ובגרמניה. על רקע חוסר הגיבוש הרעיוני אין זה מפתיע שכמה מפעילי התנועה שביקשו לעצמם מנהיג כריזמטי, פנו לזאב ז'בוטינסקי והציעו לו להיות למנהיג השומר הצעיר. ז'בוטינסקי סרב, אולי בגלל האמורפיות של ברית הרעיונות שהתרוצצו בתנועה.

גיבוש הדרך העתידה לאפיין את התנועה לאורך שנים רבות החל בבירת שנכרתה בין יערי לחזן. השניים, השונים מאוד זה מזה מגלים שיש להם מכנה משותף המאחד אותם: החיבור אל התנועה. הם החליטו להתמקד ביצירת קשר מחייב בין התנועה בחוץ-לארץ, לשלוחותיה התפרסו על פני ארצות רבות – לבין בוגריה בארץ. היעד שהציבו היה שאפתני ביותר: להוביל את התנועה להחלטה שתחייב את בוגריה לעלות לארץ לחיי קיבוץ, להוביל את הקיבוצים בארץ להקמת ארגון קיבוצי ארצי, להפוך את תנועת הנוער ואת התנועה הקיבוצית לתנועה ציבורית-פוליטית. אכן, השותפות בין יערי לחזן שינתה את פני התנועה. השומר הצעיר הפך לתנועה חלוצית העתידה להקים

כשמונים קיבוצים. קיבוצי התנועה הקימו מסגרת ארגונית רבת כוח – הקיבוץ הארצי. זמן קצר לפני הקמת המדינה הוקמה גם המפלגה הפוליטית – מפ"ם, וכבר בבחירות לכנסת הראשונה הייתה למפלגה השנייה בגודלה.

ראשיתן של שלוש התנועות שהן אחת, בברית הזאת. שני הצעירים, הנעשים עתה ל'הנהגה היסטורית' הביאו אתם לשותפות ביניהם תכונות אישיות שונות. במבט לאחור השונות הזאת היא שהעניקה למנהיגותם המשותפת את עצמתה המיוחדת. יערי היה האיש שגיבש את 'התזיסים', כלומר, את המסגרת התאורטית והאסטרטגיה העקרונית. הוא בחר את 'השליחים' – הפעילים ששימשו בתפקידי ההנהגה המשנית, והוא שהנחה את הסמינרים הרעיוניים. כוחו של חזן היה בגיבוש המסגרת הארגונית, בהפיכת התזיסים לתכנית עבודה. הוא הנהיג את השליחים בעבודת היומיום שלהם.

חלוקת מטלות ההנהגה על פי הכישרים והנטיות האישיות של השניים הייתה לכאורה פשוטה, אולם, היה לחלוקה זו רובד נוסף, מורכב יותר. חזן, שנוקק כל-כך לקיבוץ כבית, שתמיד היה מעורב בחיי קיבוצו, נשא נפשו אל הפוליטיקה הגדולה, אל ההנהגה הלאומית. הוא ראה בשומר הצעיר ובקיבוץ הארצי כלים שנועדו לקדם את הגשמת הציונות. מכאן העניין הרב שהיה לו בפוליטיקה הלאומית. כבר בשנות השלושים הוא חיפש דרך לשלב את תנועתו בתוך מפא"י. לעת הקמת המדינה, כאשר הוקמה הממשלה הנבחרת הראשונה, רצה מאוד להשתלב בה, ולימים מילא תפקיד מכריע בהקמת 'המערך' בין מפלגות השמאל. אילו הדברים היו תלויים רק בו – איחוד תנועת העבודה הישראלית היה מקדים להתממש בעשרות שנים. האיש שהסתייג מההתמקדות בפוליטיקה הלאומית היה יערי, שותפו. דווקא יערי, שמעמדו האישי בקיבוצו, מרחביה, היה בעייתי, שלא רווה נחת מהקיבוץ הארצי, ביקש להסתפק במסגרת התנועתית ולהתרחק מהמסגרת הלאומית. חזן, המחובר אל הקיבוץ בכל נימי אישיותו, ביקש להינתק מהקיבוץ כיעד מרכזי ולהתחבר למערכת הלאומית. לאורך כל השנים הייתה השותפות חזקה מחילוקי הדעות הרבים שנתגלעו ביניהם. עלה בידם לגבש שיטה של הידרברות, מעין הליך פישור, שהתנהל הרחק מעיני חניכיהם, וכאשר הופיעו בפני אלה – הציגו השניים עמדה אחידה, מהודקת. בצאתם אל חניכיהם התחלקו בתפקידים: יערי ניתח את המניעים לעמדה שהוצגה, ואילו חזן שיכנע אותם לאמצה כהחלטת התנועה. בתוך כך נוצרה ביניהם סימביוזה פוליטית, שנתפסה אצל החניכים כהרמוניה מיוחדת במינה.

תנועת השומר הצעיר על הסתעפויותיה הייתה ערה להיסטוריוגרפיה. בארכיונה בגבעת חביבה אצורה כמות מרשימה של פרוטוקולים מסוגים מגוונים. המחקרים העוסקים בתולדות התנועה רבים יותר מאלו של כל אחת מהתנועות הציוניות האחרות, כך גם מספר ספרי הזיכרונות של חבריה ועבודות המחקר שפורסמו אודותיה. והנה, בתוך השפע המרשים של הפרוטוקולים וסיכומי הדיונים, קשה למצוא את נקודת

התחלה שממנה התפתחו מאות ואלפי הצעות ההחלטה, שהועלו על-ידי ההנהגה ההיסטורית והתקבלו על-ידי התנועה. ההתחלה הייתה כמעט תמיד בדינמיקה שבין יערי לחזן, שהקפידו להצניע את שיחותיהם. ניתן לשער שבדיון הפנימי ביניהם, היה חזן ער יותר לפרקטיקה הפוליטית, ליכולת ליצור קונצנזוס ולסיכוי לממש את ההחלטות. עתה, כאשר הנושא סוכם ביניהם נרתם חזן למאמץ לממשו. בהופיעו בפני הציבור התנועתי, ה'חברים', כפי שנהגו לכנותם, הוא הקריין סמכות ונחרצות מצד אחד וחום אנושי מצד אחר. הפעילים זכרו אותו הן כנחוש בדעתו והן כאיש פשוט. אכן, היה בו שילוב מורכב של הכרה בתפקידו האישי כנושא בשורה ושל מודעות לחובתו להאזין ולפעמים לשנות עמדה, שילוב שביטא את עוצמת תהליך הסוציאליזציה של תנועת הנוער.

המפגש בין הציפיות לתיקון עולם שנוצקו בתנועת הנוער בגליציה ובפולין לבין המציאות הארצישראלית חולל בקרב הבוגרים תהליך צנטריפוגלי עז. כמאה חברים הצטרפו בראשית שנות העשרים לקבוצת שומריה. בתוך עשרים שנה היה אחד מהם לבישוף פרוטסטנטי וחברו – לחרד נלהב במאה שנים. היו ביניהם שנעשו: מפיך נודע בהוליווד, משורר בשפה האנגלית, פסיכולוג חדשני, צייר, מוסיקאי, שופט מחוזי, מפקד רשת ריגול רבת תהילה בגרמניה, מנהיג קומוניסטי בפולין וקלושאר בפריז. רבים ירדו מן הארץ, אחדים השתבשה דעתם, ולפחות שלושה התאבדו. חזן מעולם לא הלך שבי אחר לילות הוידויים והנטייה למיסטיקה שרווחו במסגרת 'העדה' השומרית. הוא נזהר מהאתוס של 'האדם החדש' והשקיע מאמץ רב ביצירת איזון בין התלהבות הנוערים, שטומנת בחובה כוח גיוס רב עוצמה לבין האחיזה במציאות, 'כאן על פני האדמה', כדבריה של המשוררת רחל. ליצירת האיזון הייתה משמעות גם בחייו שלו.

הייתה זו שולמית בת-דורי שהביאה למסגרת חייהם האישיים את ברטה. חזן נתבע לשלם את מחיר להטם של מתקני עולם המבקשים להוליד מתוך עצמם את האדם החדש. הדרמה שהתחוללה בין השלושה, שהתפרסה על פני חמש שנים מיוסרות, מתאימה לתחום הספרות היפה או התיאטרון (לימים הייתה בת-דורי למחזאית, במאית ומרצה לתיאטרון). במהלכן נפרד חזן משולמית וחבר לברטה. הוא יצא מההתנסות התובענית הזאת מפוכח, ער לקיומו של קו גבול אנושי שממנו והלאה עלולים המבקשים להגביה עוף להינתק מן האדמה. בתקופה זו הוא גילה את המטריאליזם ההיסטורי. הוא התחבר, בדרך ייחודית, אל הסוציאליזם ובסופו של תהליך נפתל אל המרכסיזם, אל 'עולם המחר' הסובייטי ואל הפוליטיקה הציונית.

בישיבת הכנסת ב-10 במאריס 1949, שבה הציג דוד בן-גוריון את ממשלת ישראל הראשונה, ללא מפ"ם, קם חזן ובנאום תוקפני הכריז 'בשבילנו ברית המועצות היא מצודת הסוציאליזם העולמית היא מולדתנו השנייה, הסוציאליסטית'. מעתה דבק בו עד בלי הפרד דימוי 'המולדת השנייה'. בימים שבהם סטאלין התגלה כרוזן אכזר, אנטישמי

ואנטי ציוני היה עליו לגונן בשפה רפה על עמדתו. בערוב ימיו טען שגם בימים שבהם דבק בעמדות מרכסיסטיות הוא היה בראש ובראשונה ציוני כאשר שורש הציונות שלו היא היותו יהודי גאה. ניתוח עמדותיו והשינויים שחלו בהן במהלך השנים, כולל תקופת דבקותו במרכסיזם ובברית-המועצות – תומך בטענתו המאוחרת.

ברית-המועצות לא הוצעה על ידו כדגם לחיקוי, היא הייתה דוגמה לסיכוי. במפגשים הרבים שהיו לחזן עם חניכי השומר הצעיר הוא לא הציע להם לאמץ ולו משהו מהקומסומול – תנועת הנוער הסובייטית, בקיבוץ הארצי הוא לא העלה על נס את הקולחוז ובמפ"ם – לא פיאר את סדרי המפלגה הבולשביקית. למהפכת אוקטובר ולברית המועצות נועד תפקיד חשוב, אבל מוגבל: כהוכחה שניתן לחולל מהפכה נגד כל הסיכויים ולנצח. כדי להבין את התפקיד הזה יש לזכור שמאז הקמת הקיבוץ הארצי ב-1927, נקלעה התנועה לעימות עם ההסתדרות ועם הנהגת תנועת הפועלים, שתבעו להחיל את מרות אנשי העלייה השנייה על השומר הצעיר לשלוחותיו והתנגדו לעצמאות הרעיונית והארגונית שלהם. עימות זה התפתח במהלך שנות השלושים ובעיקר בשנות הארבעים ליריבות ומאבק שבו ניצבו חזן ויערי מול ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון. המנגנון היישובי שנשלט בידי מפא"י מילא תפקיד פעיל בכל הקשור להקצאת תקציבים, קידום העלייה על הקרקע של הקיבוצים, שליחויות לחוץ-לארץ וכיוצא באלו. השימוש הבוטה במערכת הממסדית ובאמצעיה במאמץ להכניע את התנועה העצמאית מדי ולהכניסה לתלם המפא"י חולל דינמיקה של הקצנה.

על רקע המאבק נדרשה תנועת הנוער האינטימית, המרוכזת בתוך עצמה, המטפחת הווי ותרבות ייחודיים, להשתנות ולצאת מתוך הקן אל הרחוב, למאבק. מושגים כמו 'אוונגראד', 'המונים', 'מלחמת מעמדות', שנידונו בתנועה בשנות העשרים במסגרת העיונית, הפכו בשנות השלושים לתפקידים ומשימות. תנאי המאבק היו נחותים: לרשות המנגנון עמדו תקציבים וכלי תקשורת, ראשי מפא"י ששלטו על ההסתדרות עשו שימוש ציני בדמוקרטיה ובכוחו של הרוב הדומם. התשובה של השומר הצעיר הייתה התיאוריה המרכסיסטית, המבטיחה שבסופו של התהליך חוקי ההיסטוריה יגברו על ההשתררות הזמנית של המנגנון ודרך התנועה תנצח. הביטחון בניצחון נסמך על כוח דטרמיניסטי רב-עצמה, נוסח במשנה המרכסיסטית והוכח במהפכה הבולשביקית.

בשלהי שנות העשרים ובשנות השלושים, כאשר הקפיטליזם המערבי נקלע למשבר עמוק, הציגה ברית המועצות תמונה מזהירה של חברה פורחת. 'תוכניות החומש' הסובייטיות נחשבו גם במערב להצלחה מרשימה. מול האבטלה בארצות הברית הציעה ברית המועצות תעסוקה מלאה, מערכת חינוכית ותרבותית מתקדמת ועתיד אופטימי. כאשר חזן התייצב מול חניכיו העומדים בחזית בלתי שווה מול מפא"י, יכול היה לנחמם בדוגמה בולטת: ראו איך התייצב האוונגארד הרוסי הזעיר מול עצמת מתנגדיו

וראו איך יכול להם. גם אצלנו השינוי המיוחל לא יתבצע באמצעות הציבור הנרפה, שבן-גוריון האופורטוניסט מוליכו באף אלא באמצעות כוח רצונכם הנחוש!

ב'הנחות האידיאולוגית של הקיבוץ הארצי' שהתקבלו עם הקמתו ב-1927 נקבע: 'ההסתדרות הציונית תסיים את תפקידה ברגע שיימצא בארץ בסיס כלכלי, תרבותי ופוליטי הנושא את עצמו [...] הפוליטיקה הציונית היא אפוא, במובן זה, הוראה זמנית, הוראת דור ולא הוראת דורות'. כלומר, אחרי הגשמת המהפכה הציונית שוב לא יהיה צורך בציונות ואז יופנה המאמץ להגשמת המהפכה החברתית. זוהי 'תורת השלבים' של התנועה. לכאורה הציונות היא המאמץ המשני והחשוב פחות לקראת המאמץ העיקרי והחשוב מכל של המהפכה החברתית. אבל בתורת השלבים הציונות היא השלב הראשון. רק אחרי מימושו ניתן יהיה להמשיך לשלב הבא. חזן, שהיטיב לכוון לציפיות חניכיו הציע להם אופק רחוק ומלהיב, אולם, תבע מהם להתמסר למשימה הציונית, הניצבת כאן ועכשיו. האופק של המהפכה הוצע כסיסמה לימים אחרים: 'פועלי כל הארצות התאחדו', קראו החניכים בהפגנות. תמונות הקיר שקישטו את הקן נגזרו מכתב העת הסובייטי אוגניוק, לעתים התמונה הגדולה בכותל המזרח הייתה דיוקנו של סטאלין. אולם, הפרקסיס, עוד מושג שנלקח משם, אמור היה להתמקד בכאן ועכשיו, היינו בהגשמת הציונות.

חזן ידע היטב רוסית. היו לו מקורות מידע טובים על ברית המועצות, כולל הסמיסדאטים, אותם עלוני מחתרת שהוגנבו למערב ודיווחו על הגולאגים, על הטיהורים ועל האנטישמיות היוקדת ורדיפת היהודים. בחושי המחוודים ידע להבחין בין תעמולה, הן של השלטון הסובייטי והן של מתנגדיו, לבין המציאות. לימים הודה שבנושא ברית המועצות אמר לא אחת דברים שלא האמין בהם. הוא? המדריך האולטימטיבי, המבקש להיות דוגמה אישית? המקפיד על אתוס התנהגותי של תנועת הנוער? כיצד זה מתיישב עם עקרונותיו כ'שומר' המחויב לדבר אמת? אין לנו אלא לשער שהמדריך נלכד ברשת העדינה שטווה לחניכיו, אשר נועדה לחזק את רוחם בצאתם למאבק מול היריבים מבית הגדולים והחזקים מהם.

חזן ורוב בני דורו צמחו בחברה יהודית מזרח אירופית מודעת אל עצמה ואל ייחודה. הייחוד היה בולט לעין: שפה, אורח חיים, השכלה ואפילו לבוש, כלכלה ותרבות יצרו חומה שחצצה בין היהודים לבין אלו שנקראו בפיהם גויים. מלחמת העולם הראשונה, המהפכות ברוסיה ובארצות הסמוכות, הקמת המדינות החדשות בעקבות ועידת ורסאי והתהליך המהיר של התיעוש וההשכלה במזרח אירופה יצרו פרצות רחבות בחומה. רבים מבני הדור הצעיר יותר שבגרו בשנות העשרים היו עתה במקום שונה לחלוטין מזה שבו נמצאו הוריהם ואפילו חבריהם הבוגרים. בתוך שנים ספורות טולטלו רבבות צעירים הרחק מהדת, משפת היידיש ומשכונת היהודים.

לשומר הצעיר היה חלק בטלטול הזה: עליית חניכיו לארץ, לעתים קרובות בניגוד לרצון הוריהם, הייתה פרי חינוכם בתנועה. בוגר התנועה נדרש למרוד בדת היהודית, בבית הוריו ובאורחות החיים הזעיר בורגנים. הוא מימש את צו התנועה בעצם עלייתו, בהצטרפותו לקיבוץ ובהקדשת חייו לבניית חברה שוויונית חדשה על בסיס שלא היה נועז ממנו. אולם ההיררכיה הפנימית בין הציונות לסוציאליזם, שהייתה ברורה לחזן, כבר לא הייתה מובנת מאליה לקבוצה הדורית שחינוכה התנועתי היה לאחר מלחמת העולם הראשונה. בהיעדר שורשים יהודיים אוטנטיים, הייתה זו מטושטשת עוד יותר בקרב בני הארץ, החניכים בתנועה הארצישראלית.

הנה כי כן התפקיד שייעד חזן למהפכה הסובייטית היה מוגבל. היא הייתה כלי חינוכי, הוכחה שיש בכוחם של הנחושים לגבור על הממסד. 'עולם המחור' שלו היה ערטילאי, נוסח הכיסופים היהודיים לאחריית הימים. אבל חניכיו הצעירים והנלהבים דבקו במהפכה כתכנית פעולה תוך שינוי סדר הקדימות הקודם של ה'כאן ועכשיו'. רק כאשר קמה מדינת ישראל הוא זיהה את הפער שהתגלע בינו לביניהם. עתה הסתבר לו שהחוטם הדקים של הזיקה לברית המועצות נטוו היטב והיו לקורים. חניכיו הלכו והסתבכו בתוכם.

מפ"ם הוקמה בראשית 1948, כמה חודשים לפני הקמת המדינה. שנים רבות קודם רצה חזן לפרוץ את המסגרת הפנים-תנועתית ולהפכה לכוח פוליטי. עתה ניתנה לו ההזדמנות והוא נערך להשתתפות פעילה בהנהגת המדינה העומדת לקום. מפ"ם הוקמה כפדרציה של שלוש תנועות וותיקות: השומר הצעיר, התנועה לאחדות העבודה ופועלי ציון שמאל. הכוונה המוצהרת הייתה להיות גורם קובע או למצער גורם משפיע על עיצוב המדינה העומדת בפתח. ככל שהיה מפוכח וראליסטי בהערכותיו, חזן האמין שלמפלגה יהיה תפקיד מרכזי בממשלה העתידה לקום. על-פי מסורות יהודיות עתיקות, שהועתקו לתנועת העבודה, נמנעה 'ההנהגה ההיסטורית' מתפקיד ביצועי. ברל כצנלסון במפא"י, טבנקין בקיבוץ המאוחד, ויערי בנו דמות של מנהיג, שהוא שילוב של אדמו"ר ופוליטיקאי גם יחד. חזן שהעדיף את מעמד המדריך, נמנע גם הוא מתפקיד ניהולי ישיר. למעשה, להוציא תקופה קצרה מאוד שבה היה מזכיר הקיבוץ הארצי, מעולם לא נשא במשרה אקזוקטיבית, אפילו בתנועתו. את ה'שליחות' הביצועית הפקידו חזן ויערי בידי ההנהגה המשנית אותה בחרו בקפידה. השליחים היו נושאי דברה של התנועה, למעשה של השניים. יערי כתב את התזיסים שחייבו אותם, חזן ניווט אותם בפעילותם הציבורית, דרש וקיבל מהם דיווח. כך בכל התפקידים ובכל התחומים, אפילו בצה"ל. במלחמת העצמאות ולפחות חמש שנים אחריה הוא דרש וקיבל דיווח ממפקדי צה"ל שנחשבו לשליחי התנועה במערכת הביטחון.

השבוע בקיבוץ הארצי, 20.3.1953

לפרדציה שהקימה את מפ"ם הצטרף משה סנה. סנה אמנם הגיע לברו, ללא תנועה תומכת, אולם, האיש שהביא עמו נכסים אישיים מרשימים, שהיה מנהיג התנועה הציונית בפולין, ראש המטה הארצי של ההגנה וחבר הנהלת הסוכנות היהודית – קיבע לעצמו מעמד בולט במפלגה. למרות שסנה לא היה חניך תנועת הנוער, המסורות שלה היו זרים לו, כך גם הקוד הפנימי של יחסי מדריך-חניך ומשמעות ההנהגה ההיסטורית, עלה בידיו לשבות את לב הרדיקאלים שבין חניכי התנועה. הוא לא נרתע מהתמודדות פוליטית ישירה מול חבריו לצמרת מפ"ם כאשר היעד החשוב אותו ביקש לכבוש היו אותם צעירים שלבם הלך שבי אחר חלום 'עולם המחר'. סנה זיהה את הפער שהתהווה בין חזן לבין חניכיו. הוא הפנה את תשומת הלב של החניכים לכך שחזן ביקש מאוד להצטרף לקואליציה הרפורמיסטית של ממשלת בן-גוריון, חסידם של מחרחרי המלחמה האמריקאים, בעוד הוא עצמו תובע להפוך את מפ"ם לאלטרנטיבה לשלטון מפא"י. משוחרר מעכבות הציע סנה 'פרימאט' אחר. במקום הניסוחים הנפתלים של תורת השלבים, המבקשת למצוא שילוב בין הציונות לסוציאליזם, בין המרכסיזם לקיבוץ הוא הציע 'חד-נס אדום'.

על-פי הלכי הרוח ששררו בימים שלאחר מלחמת העצמאות בקרב הרדיקלים שבין יוצאי היחידות הלוחמות של צה"ל, בוגרי תנועות הנוער וחברי הקיבוצים, נתפסה

מפא"י כמפלגה שהשתלטה בערמה על המדינה שהם הקימו כמו חיייהם. סנה נתן ביטוי לאיבה שהם חשו כלפי מפא"י ובמיוחד כלפי בן-גוריון בהציעו אלטרנטיבה חדה וברורה. מרירותם של יוצאי הפלמ"ח ובוגרי תנועת הנוער תגובש להצעת תכנית המבוססת על התיאוריה של המרכסיזם-לניניזם, שהייתה אז בשיא תהילתה בקרב צעירים ואינטלקטואלים ברחבי העולם.

החוטאים הדקים של הזיקה לברית המועצות שטווה חזן ואשר נכרכו במהלך רב-שנים סביב חניכיו, סופם שכרכו אותו יחד עמהם. האיש שהציע את מסגרת תורת השלבים, המקנה ראשונות לציונות, ולקיבוץ – מעמד של גולת הכותרת, ואשר הועיד לברית המועצות תפקיד של כלי מסייע לניצחון הציונות והקיבוץ, נוכח לדעת שבתוך תנועתו שלו יש מי שהופך את הסדר. אל סנה הצטרפו שניים מחניכיו שהיו עתה מן הבולטים בהנהגת בתנועה: מרדכי אורן וקובה ריפתין. במאמרו 'אנו והקומוניזם', קבע ריפתין שהציונות, התנועה והקיבוץ אינם אלא כלי לצורך סיוע בהגשמת המהפכה הבולשביקית, המתגלמת בברית המועצות.

ב-1951 נעצר מרדכי אורן בפראג הקומוניסטית והועמד לדין באשמת חתרנות ציונית וריגול. עתה נאלץ חזן להתייצב מול תהליך הרדיקליזציה השמאלית של חניכיו, תהליך שהוא עצמו פתח לו שער כאשר הציע את ברית המועצות כדגם לסיכוי. כמו תמיד כאשר עמד בפני דילמה מורכבת, הפתרון שלו היה לולייני: הוא לא ערער על צדקת דרכה של ברית המועצות ואפילו לא על 'הצדק הסוציאליסטי' כפי שבא לידי ביטוי במשפטו של אורן אולם קבע שיש נושא שבו מוסקבה טועה והוא הנושא הציוני. הציונות, מדינת ישראל והקיבוץ הם עדיין הפרימאט, זמנה של המהפכה בוא יבוא, אבל הציונות והקיבוץ קודמים. במקביל, חזן קיבל על עצמו את התפקיד הקשה של סילוק סנה מהמפלגה וסילוק חניכיו שלו, שפעלו עתה בשרותו של סנה. מכאן התחיל בתהליך ארוך ונפתל של הסתלקות זהירה והדרגתית מהזיקה לברית המועצות. בתוך כך התפלגה מפ"ם, פלגיה חזרו וננעלו בתוך קבוצות המשנה שלהן כפי שנוצקו לפני הקמת המדינה. שוב לא היה בכוחן להיות בסיס לקליטת ה'המונים', שרובם יהיו מהגרים חדשים אשר לא עברו את כור המצרף של תנועת הנוער ולא נשבו בקסם הקיבוץ.

חזן זכה לחיים ארוכים, קרוב לעשרים וחמש שנים היה חבר כנסת, לאחר שפרש ממנה נכוננו לו עוד עשרים שנות פעילות. במהלך שנים ארוכות אלו, הפך ממדריך בתנועה אינטימית, סגורה בתוך עצמה, למנהיג פוליטי הזוכה להערכה גדלה והולכת בציבור הרחב. ככל שתנועתו שקעה, כך יוקרתו גברה. במחצית הראשונה של שנות החמישים, לאחר שורת פילוגים, נותרה מפ"ם החבולה באותה נקודה שבה נמצאה התנועה על שלושת שלוחותיה קודם למאמץ להפוך לגורם מרכזי במדינה. הסיכוי להטביע חותם על עיצוב מדינת ישראל הוחמץ לבלי שוב.

והנה, דווקא עתה, כאשר היומרה להוות אלטרנטיבה למפא"י הוחמצה, נוצרה הזדמנות להשתלב כ'קורקטיבה', היינו שותפה המבקשת להשפיע מבפנים. חזן התגייס למאמץ שנועד לשכנע את חניכיו שעדיפה השפעה צנועה על מדיניות הממשלה על פני עקרות האופוזיציה. היו שהזכירו לו, שבהתנגדותם לבן-גוריון דבקים הם בתביעה שהוא עצמו הנחיל להם לאמור להיות נאמן לעצמך ולקבוצתך בכל התנאים. שוב היה עליו לגייס את כישורי הניסוחים הנפתלים וב-1955, שבע שנים לאחר הקמת המדינה, הוביל חזן את מפ"ם להשתתפות בקואליציה בראשותו של בן-גוריון. על פי המסורת הוא לא כיהן בממשלה אבל הכל ידעו שרוחו – למעשה הנחייתו – מכתיבה את העמדות שהציגו שרי מפ"ם בממשלה.

קשה, בדיעבד, לאתר השפעה מיוחדת של מפ"ם בממשלה. ייתכן שחשיבותה איננה במה שעשתה אלא במה שמנעה מהממשלה לעשות. היה לה חלק בריסון האקטיביזם הלוחמני של בן-גוריון בתקופת מבצעי התגמול, ואולי גם בהאטת ההשתלטות הברוטלית של בעלי ההון החדשים על המשק הישראלי הצעיר. חזן זכה למעמד אישי בקרב קובעי המדיניות. הוא רקם יחסים קרובים עם לוי אשכול שנהג להיוועץ בו, בעיקר לאחר שהתמנה לראשות הממשלה, יחסים מיוחדים היו לו עם גולדה בעת כהונתה כראש הממשלה והיה לו חלק בהחלטותיה החשובות. בתוך כך הוא המשיך והתרחק מהשמאל הרדיקלי. במלחמת ששת הימים התפעם משחרור שטחי ארץ-ישראל. למרות שדיבר תחילה בגנות ההתנחלויות, היה מיוזמי הקמת קיבוצים של השומר הצעיר ברמת הגולן. בשנות השמונים לחייו מצא את עצמו בתוך הקונצנזוס הפוליטי וזכה לסממני כבוד לאומיים, כולל פרס ישראל על מפעל חיים. למגינת לבם של חניכיו, דיבר באהדה על מתנחלי גוש אמונים. כאשר אמר, סמוך למותו, שהמתנחלים הם ממשיכי דרכו של השומר הצעיר, כאילו הכריז שהוא ניהם על עברו.

האבות המייסדים שהנהיגו את המאמץ הציוני להקמת המדינה ואשר היו מנהיגי לעת עיצובה, השקיפו בשלהי חייהם על מפעלם מאוכזבים מאוד. בן-גוריון, טבנקין ויערי זכרו את החלום בערגה והתבוננו עצובים בתוצאה. חזן, שהתייחס אל עצמו כמי שנותר אחרון לדור המחוללים, כתב את ראשית חדשה מתוך כוונה להציע לדור הבא תכנית אחרת, המצמצמת את המרחק בין הנכסף לאפשרי. גם אם לא אמר זאת במפורש הייתה זו הודאה שלא ניתן היה לברוא 'אדם חדש', 'עולם המחר' היה המסך שמאחריו הסתתר עולם נורא. החלופה המינורית נועדה לצמצם את האופק למקום ייחודי אבל מעוגן 'כאן, על פני האדמה'. אולם, בערוב ימיו של חזן גם המעט הזה היה מנותק מקרקע המציאות. חזן נפטר שבע ימים ב-1992. זמן מה אחר-כך התפרקה מפ"ם, הקיבוץ הארצי ויתר על קיומו העצמאי והתאחד עם התק"ם, השומר הצעיר נותר כתנועה נוער זעירה ההופכת לאיטה לזיכרון מתרחק.

